

EKSTREMNA HERMENEUTIKA TOMINOG JEVANĐELJA

Apstrakt: U ovom radu se zastupa teza da adekvatno tumačenje *Jevanđelja po Tomi*, jednog od najznačajnijih i najzagonetnijih nekanonskih dokumenata ranog hrišćanstva, nije moguće do kraja obaviti bez prihvatanja svojevrsnog hermeneutičkog izazova koji je čitaocima i svojim sledbenicima uputio pseudonimni autor ovog spisa. Pravi odgovor na taj interpretativni izazov jeste svojevrsna „ekstremna hermeneutika”, jer je još u uvodu Tominog jevanđelja njegovo adekvatno objašnjenje, tumačenje (*hermeneia*) predstavljeno kao pitanje života i smrti. Otuda se neka vrsta verbalnog „iskrivljavanja”, metajezičke transformacije ili predavanja paradoksu, tu javlja kao zagonetni ključ otkrivenja, kao način da se obelodani velika misterija, duboko utkana u strukturu one stvarnosti koju razotkriva Tomin ‘Živi Isus’. Poput učitelja rinzai škole zen budizma, koji su u svojoj praksi primenjivali koane, i Tomin Isus je nešto *činio* s rečima. Njegove duboke, paradoksalne objave imaju stoga osobenu performativno-soteriološku funkciju, odnosno efekat koji kanonska jevanđelja samo delimično uspevaju da proizvedu uz pomoć metajezičkih sredstava, kao što su čuda ili ‘znaci’. U radu su, najzad, istaknute i paralele sa nekim drugim filozofskim i religijskim učenjima (zen budizam, advaita vedanta i dr.) u kojima je, na sličan način kao u *Tomi*, istaknut doživljaj probuđenja, tj. uvida u pravi karakter jedinstvene i nedeljive prirode vrhunske realnosti.

Ključne reči: Jevanđelje po Tomi, gnosticizam, rano hrišćanstvo, hermeneutika.

I

Jevanđelje po Tomi, jedan od najznačajnijih i najzagonetnijih nekanonskih dokumenata ranog hrišćanstva, podstaklo je više od pola veka vrlo uzbudljivog istraživanja u oblasti novozavetnih, gnostičkih i religioloških studija. Nakon njegovog pronalaska u pesku Gornjeg Egipta pri završetku Drugog svet-skog rata, taj jezgroviti, ali vibrantni tekst i dalje, međutim, zbunjuje stručnjake mnoštvom teorijskih i metodoloških problema. Teško je proceniti da li je neki širi naučni konsenzus ikada bio uspostavljen u oblasti Tominih studija, jer

dogovor naučnika je tu, u najvećoj meri, zavisio od tipa pitanja koja se postavljaju u sve obimnijoj građi o ovom dokumentu (Vukomanović 2007).

Čak i letimičan uvid u literaturu pokazuje da se najobuhvatnije od tih studija obično bave opštim pitanjem *Tomine* eventualne zavisnosti od sinoptičke tradicije⁷, ili, pak, njegovim gnostičkim, odnosno negnostičkim poreklom. Ono što je tu prilično očigledno jeste da *Jevanđelje po Tomi* predstavlja zbirku heterogenih izreka, s mnoštvom paralela u drugim delima ranohrišćanske literature. Ali pitanje odnosa, zavisnosti i, što je najvažnije, prioriteta nekih od tih paralelizama opterećuje tumače dodatnim redakcionim i tradicijsko-istorijskim problemima (od novijih studija vidi Patterson 2011, Uro 2003, De Conick 1996, Goodacre 2012, Gathercole 2012, Denzey-Lewis 2014). Osim toga, poreklo gnosticizma, njegova definicija i tipologija, kao šire metodološko pitanje, dodatno usložnjava raspravu o povesti Tominog jevanđelja (od već klasičnih studija vidi Bauer 1979, Jonas 1993, Rudolph 1987, a od novijih naslova: Williams 1996, King 2005, Broek 2013, Dillon 2016).

Na jednom opštijem planu tumačenja, *Tomin* tekst otvara vrlo neobične hermeneutičke dileme. Da bi se lakše razumela sama priroda tog „hermeneutičkog izazova”, treba istaći bar dve osobene odlike ovog jevanđelja. Prvo, ne samo da dinamični svet u kome je *Toma* nastao predstavlja intelektualno nadahnuće za svakog odvažnog „arheologa” hrišćanskih korena, nego i sam tekst, svojom programskom uvodnom izrekom, poziva tumača da preduzme jednu nesvakidašnju *hermenei*-u koja se tu najavljuje, ni manje ni više, nego kao pitanje života i smrti. Jer već prvi logion tog spisa glasi: „Ovo su tajne reči koje je izgovorio Živi Isus, a zapisao Didimo Juda Toma” (Jevanđelje po Tomi 1992). Pravi hermeneutički izazov Tominog jevanđelja treba, dakle, prepoznati u njegovoj moći da podstakne nesvakidašnje traganje za smislom Isusovih reči, koje je zabeležio Juda Toma, pseudonimni autor tog nevelikog spisa.

O kakvoj vrsti diskursa, o kakvom tipu teksta je ovde, zapravo, reč? Isusovi govori sakupljeni u *Jevanđelju po Tomi* čine zbirku mudroslovnih, religijsko-filozofskih izreka, bez jasne formalne strukture ili plana. Prisetimo se grčkog fragmenta Tominog prologa (P. Oxy. 654.1) u kome se izričito tvrdi da su izreke o kojima je tu reč, u stvari, *hoi logoi hoi apokryphoi*, tj. „tajne” ili „apokrifne” reči ‘Živog Isusa’. Znači li to da u takozvanom ‘jevanđelju’ po Tomi, doista imamo posla s izvornom zbirkom Isusovih tajnih *izreka*, ili je verovatnije da je zajednica koja je prikupila te izreke smatrala sebe posednikom, naslednikom neke apokrifne, ezoteričke *tradicije*? Drugim rečima, u kom smislu su ti *logoi – apokryphoi* (Vukomanović 2007)?

Čak i ako prihvatimo prvu alternativu, odnosno žanrovsko određenje *Tome* kao jedinstvene antologije Isusovih tajnih ili ezoteričkih govora, ne mo-

7 Reč je o tradiciji koja je sačuvana u tzv. sinoptičkim jevanđeljima Novoga zaveta (Matej, Marko i Luka). Ta tri jevanđelja sadrže vrlo sličnu narativnu građu, izloženu sličnim redosledom, pri čemu je odavno u nauci utvrđeno da je Markovo jevanđelje bilo jedan od izvora za Mateja i Luku, što objašnjava veći deo tih preklapanja i podudarnosti.

žemo tako lako da pređemo preko inherentnog paradoksa sadržanog u samoj anatomiji tog teksta: naime, to su *tajne* izreke koje *otkrivaju* zagonetku života i smrti. Čak i letimičan uvid u sadržinu tih izreka potvrđuje da je religijski jezik *Jevanđelja po Tomi* sam po sebi paradoksalan: kao zasebne celine, Tomine izreke otkrivaju tajne tako što ih – skrivaju.

Hermetična priroda nekih Tominih izreka donekle podseća na sličnu ulogu zen koana u mahajanističkoj budističkoj tradiciji.⁸ Sigurno nije slučajno što je svet paradoksa tog gnostičkog teksta nastao gotovo isključivo upotrebom parabola, poslovice, aforizama, kraćih dijaloga, kao i kratkih, poučnih priča, jer to su neki od najsazetijih oblika religijskog govora koji na primeren način iskazuju sasvim osobenu napetost u jeziku koja proishodi iz stvaralačkog susreta s neverbalnim područjem vrhunske stvarnosti. U tom domenu, retorički i ontološki aspekti religijskog diskursa teže preklapanju, stapanju. Na sličan način bi se moglo reći da i dobra poezija obelodanjuje neke aspekte *bića*, tako što izvrće standarde ili granice svakodnevnog *jezika*. Ta vrsta verbalne distorzije ili predavanja paradoksu, javlja se u *Jevanđelju po Tomi* kao zagonetni ključ otkrivenja. Možemo se čuditi, ili, pak, ostati nemi pred golemom silom pomoću koje se taj nesvakidašnji uvid u realnost (Carstva božjeg) iznova manifestuje. Drukčije rečeno, Tomin Isus je nešto *činio* s rečima i to na jednom više ontološkom planu. Njegove duboke, paradoksalne objave imaju osobenu performativno-soteriološku funkciju, efekat koji kanonska jevanđelja samo delimično uspevaju da proizvedu uz pomoć metajezičkih sredstava kao što su čuda ili ‘znaci’.

Dovoljno je zasad istaći da *Jevanđelje po Tomi* izaziva svoje tumače na bar dva tekstualna nivoa. Na prvom nivou, nivou nauke, treba biti pripremljen za različite spoljašnje, tj. istorijske, tekstualno-kritičke, redakcione i formalno-kritičke probleme. Adekvatno rešenje tih problema može u izvesnoj meri da olakša hermeneutički pristup svakom pojedinačnom logionu. Tim problemom se i sam autor ovoga teksta detaljnije bavio još pre 25 godina (Vukomanović 1993). Na drugom, unutrašnjem planu tog dela, čitalac je, pak, pozvan da učestvuje u nesvakidašnjem jezičkom događaju, u paradoksalnom svetu Tomine zajednice u kojoj je *reč* ‘život Isusa’ smatrana *dèlom* što vodi konačnom otkrivenju ili savršenstvu. Za takav pristup potrebna je, međutim, i vrlo osobena metoda „ekstremne” hermeneutike (nalik na ekstremne sportove u jednoj drugoj oblasti ljudskog podvižništva), jer ovaj tajanstveni dokument – pronađen pre sedam decenija u skrivenom ćupu zakopanom na drevnom manastirskom groblju pored sela Hamra Dom u Egiptu – s lakoćom može da obmane svoje čitaocce obiljem dvosmislenih poruka i simbola, koji se javljaju u beskonačnom holografskom polju potencijalnih značenja za koja čitalac u samom tekstu, bez odgovarajućeg fenomenološkog koda, teško pronalazi odgovarajuću hermeneutičku šifru.

8 Mahajana (bukv. „veliko vozilo”) jeste mlađa škola budizma, koja se opredelila za slobodniju interpretaciju Budinog učenja. Mahajanski budizam je danas rasprostranjen severno i istočno od Indije: u Nepal, Butanu, Kini, Mongoliji, Vijetnamu, Južnoj Koreji, Japanu.

Otuda je centralna teza u ovom radu to da je lično, unutrašnje iskustvo autora *Jevanđelja po Tomi* (ili, preciznije, njegovo specifično stanje svesti nalik na iskustvo probuđenja, prosvetljenja u istočnjačkim tradicijama) glavni preduslov za razumevanje simboličkog, kriptičkog univerzuma značenja tog dokumenta. Kako, dakle, razumeti nečiji granični doživljaj ako ga već niste imali u vlastitom iskustvu? Iskustva, doista, možemo pretočiti u pojmove, ali pojmove ne možemo, obratno, pretočiti u iskustva, jer mapa nije isto što i teritorija. Na to je, uostalom, još pre skoro jednog veka, upozoravao poljsko-američki semantičar Alfred Kožipski (Korzybski 1995). Ali na kakvu to teritoriju upućuje mapa *Jevanđelja po Tomi*? U narednom odeljku ovoga rada videćemo da je ta oblast, ni manje ni više, nego mistični perimetar Carstva božjeg.

II

Tomino jevanđelje sadrži ukupno 114 logija koje inače nisu numerisane u izvornom tekstu na koptskom jeziku (vidi faksimil dokumenta u Labib 1956). Ta numeracija predstavlja, naime, rezultat rada prvih prevodilaca i stručnih redaktora ovog jevanđelja. Od nevelikog korpusa izreka, parabola i kratkih dijaloga, u ovom radu će biti analizirano oko jedne trećine te ukupne građe. Pažnju ćemo, naime, posvetiti upravo onim logijama u kojima verbalni iskaz upućuje na jedan ekstralingvistički, iskustveni domen za koji autor jevanđelja vezuje centralnu temu ovoga spisa i ujedno glavni topos Isusovog učenja u sinoptičkim, kanonskim jevanđeljima – Carstvo božje. Krenimo stoga redom.

Nakon što je autor jevanđelja (pseudonimni Juda Toma) najavio svoj spis kao „tajne reči koje je izgovorio Živi Isus”, u prvom logionu se ističe da „ko god nađe objašnjenje ovih reči neće okusiti smrt”. Drugim rečima, *hermeneia* teksta Tominog jevanđelja predstavlja se kao jedno egzistencijalno, štaviše ontološko pitanje – pitanje života i smrti. A odmah zatim: „Neka onaj koji traži ne prestane da traži dok ne pronađe, a kad pronađe, biće uznemiren, a pošto bude uznemiren, diviće se i vladace nad Svima” (log. 2). O kakvom traganju je ovde reč, i o kakvoj uznemirenosti, nakon što traženo na kraju biva i pronađeno? Kakva je priroda tog iskustva koje prevazilazi smrt i ima, kao svoju krajnu implikaciju, neograničenu „vlast” (grč. *exousia* – harizma, moć, autoritet; cf. Mk 1.22). I gde se, najзад, odvija to iskustvo, budući da je tu reč, pre svega, o procesu razumevanja, o jednom uvidu koji izmešta tumača Tominih/Isusovih izreka iz zemaljske egzistencije koja, u krajnjoj liniji, vodi u smrt. Ono što autor tu, svakako, ne bi mogao da tvrdi jeste da smrt može da se neutrališe kao egzistencijalno stanje. Više je tu, pak, reč o tome da smrt gubi važnost, značaj, smisao za onoga ko pravilno razume tajne reči Živog Isusa. I zaista, ovakvo razumevanje prvog logiona potvrđuju neke druge izreke na koje se nailazi nešto dalje u istom jevanđelju. Navedimo te iskaze u integralnom obliku:

„Učenici upitaše Isusa: Reci nam kakav će biti naš kraj. Isus odgovori: Zar ste već otkrili početak kada pitate o kraju? Jer, gde je početak, tu će biti kraj. Blažen je onaj koji će stajati na početku, i on će znati kraj i *neće okusiti smrt* (log. 18).

Isus reče: Blažen je onaj koji je bio pre nego što je postao. Ako postanete moji učenici i čujete moje reči, ovo kamenje će vas služiti. Jer, imate pet stabala u Raju koja se ne pomeraju leti (ili) zimi i njihovo lišće ne opada. Ko god ih zna *neće okusiti smrt* (log. 19).

Isus reče: Nebesa će se presaviti i zemlja u vašem prisustvu, a onaj ko živi od Živoga *neće videti ni smrt ni [strah]*; jer, Isus kaže: Ko god pronade sebe, njega ovaj svet nije dostojan” (log. 111)” (kurziv M.V.).

Primetimo ovde da se iskustvo smrti u logionu 111 neposredno vezuje uz doživljaj straha. U Tominom hermeneutičkom univerzumu pravilno tumačenje Isusovih reči neutrališe, zapravo, strah od smrti, jer tolika je njihova performativna snaga, moć. Iskustvo samog tumača je, dakle, osećanje životne uznemirenosti koja, u konačnom, pozitivnom ishodu, vodi prestanku straha od smrti. Štaviše, momenat spoznaje rađa najpre uznemirenost, a potom izaziva divljenje i savlađivanje straha od smrti (log. 2). Jer tu gde nema početka ni kraja (log. 18), nema ni straha od konačnosti, smrti. Otuda „blažen je onaj koji je bio pre nego što je postao”. Ili pak: „Isus reče: Kada vidite sebi sličnoga, vi se veselite. Ali kada vidite vaše likove koji su stvoreni pre vas, (koji) niti umiru niti se pokazuju, koliko ćete podneti!” (log. 84). Ako bismo ovde upotrebili jednu zen metaforu, reč je tu, zapravo, o onome koji zna kako je izgledalo njegovo lice pre rođenja. A već u narednom pasusu (log. 3) ta vrsta saznanja predstavljena je kao samospoznaja koja generiše iskustvo Carstva božjeg. Jer poznavati sebe, znači poznavati svoju pravu prirodu. A ta priroda je, u Tominom jevanđelju, simbolički predstavljena kao Carstvo božje:

„Isus reče: Ako vam oni koji vas predvode kažu: „Gle, Carstvo je na nebu”, tada će ptice nebeske biti ispred vas. Ako vam kažu: „Ono je u moru”, tada će ribe biti ispred vas. Ali, Carstvo je u vama i izvan vas. Ako spoznate sebe, tada ćete biti spoznati i znaćete da ste sinovi Živog Oca. Ali, ako ne spoznate sebe, tada ste u siromaštvu i vi ste sirotinja” (log. 3).

Ovaj stav se potvrđuje i dalje u istom tekstu: „Isus reče: Ko god zna Sve, ali ne uspe (da spozna) sebe samog nema ništa” (log. 67). „Njegovi učenici upitaše ga: Kada će doći Carstvo? [Isus odgovori]: Neće doći kada se očekuje; niko neće reći ‘Gle, tu je’ ili ‘Gle, tamo je’. Ali, carstvo Očevog razastrto je na zemlji, a ljudi ga ne vide” (log. 111).

Ono što odmah privlači pažnju u ovim logijama o Carstvu jeste da ono nije nigde jasno *lokalizovano*. Ono je, naime, i unutar, i izvan čitaoca Tominog jevanđelja ili, tačnije, zajednice koja ovo jevanđelje prihvata kao svoj izvor saznanja o Živom Isusu. *Put* do tog Carstva je, međutim, preciznije utvrđen: on vodi preko samospoznaje, odnosno spoznaje (*gnosis*) samoga sebe. U jednom

od kanonskih jevanđelja, u *Jevanđelju po Luki*, takođe nailazimo na Isusovu izreku koja upućuje na pounutrenje Carstva: „A upitan od fariseja, kada će doći Carstvo Božije, on im odgovori i reče: Carstvo Božije ne dolazi na vidljiv način. Niti će se reći: Evo ga ovdje, ili: eno ga ondje; jer gle, Carstvo Božije unutra je u vama” (Lk 17.20–21).

U Tominom jevanđelju, termin *carstvo* (u različitim odrednicama: ‘Carstvo’, ‘Očevo carstvo’ ili ‘carstvo nebesko’) spominje se ukupno dvadeset dva puta i predstavlja ubedljivo najrazrađeniji motiv ovoga spisa. Na njega nailazimo bar četiri puta u kontekstu asketskog simbolizma. Taj podatak ukazuje na jednu od značajnijih poruka ovog spisa: ko god želi da uđe u carstvo, treba da ‘posti na ovome svetu’ i postane kao dete, samotnik i izabrani. Da bi u tome uspela, žena treba da postane ‘muško’, a svi koji tragaju treba da dostignu stanje samotništva (log. 4, 16, 22, 23, 49, 114). Nasuprot sinoptičkim jevanđeljima, *Toma* ne pokazuje nikakvo interesovanje za teme o dolasku i slavljenju carstva. S druge strane, teme ulaska i traganja podjednako su zastupljene u logijama o carstvu (log. 3, 22, 27, 49, 82, 99, 113, 114). To, opet, može da ukaže na gnostičke i neeshatološke sklonosti ovog jevanđelja. Polarizacija između ‘sveta’ i ‘carstva’ nije, naime, izražena ni u kakvom apokaliptičkom ili eshatološkom kontekstu. Pored toga, nikakav konkretni mit ne čini osnovu te polarizacije. ‘Carstvo’ se ovde pojavljuje kao „napeti” simbol, protumačen u krajnje iskustvenom kontekstu. Ako Isusove izreke o Carstvu božjem iz kanonskih jevanđelja, u izvesnom smislu, odražavaju tenziju između eshatološke i egzistencijalne dimenzije čovekovog života, Tomina *basileia* je gotovo isključivo stvar unutrašnjeg, unikatnog doživljaja i probuđenja.

U *Tom*i, štaviše, nema ni jaza između carstva koje je prisutno i onog koje se iščekuje ili, još konkretnije, između sadašnjosti i budućnosti. Očevo carstvo je večno i svuda prisutno, ali ga ljudi ne vide, ne primećuju (log. 3, 13). Oni stoga treba da spoznaju sami sebe kako bi to razumeli. A do momenta tog unutrašnjeg, pomalo uznemirujućeg otkrivenja, svi žive u ‘siromaštvu’ (log. 3). Međutim, nakon toga, gnostik i dalje živi u svetu, ali više nije *od* sveta.

Zašto, međutim, autor ovog jevanđelja smatra da se Carstvo lako previđa, odnosno da je uvid, spoznaja (*gnosis*) toliko retka, a previd, neznanje (*agnosia*) tako uobičajen, čest slučaj, pa ljudi imaju sklonost da traže Carstvo svugde, osim tu gde se ono uistinu nalazi. U zen budizmu se, u sličnom kontekstu, navodi izreka: „Traži magarca, a jaše na magarcu”. Svi smo, dakle, na neki način, carevi u tom carstvu, ali ga naprosto ne primećujemo, jer ono nije *objektivirano* u dualnom, obelodanjenom poretku stvari. Ni sam um tu nema pristupa, jer um, kao aktivnost svesti u dualnom poretku, kao subjekt, može da usmeri svoju pažnju jedino prema prostorno-vremenski definisanom objektu spoznaje. Drugim rečima, on nikako ne može da načini iskorak ka samome sebi i prepozna svoj izvor, jer je uvek usmeren prema spolja. To „istezanje” pažnje (lat. *attentio, a-tendere*) od sebe ka spoljašnjem sprečava tragaoca da prepozna svoj vlastiti izvor.

U logionu 20 nalazimo jednu parabolu, metaforu, koja može predstavljati ključ za razumevanje simbola Carstva, kako u Tominom jevanđelju, tako i u kanonskim izrekama koje se pripisuju istorijskom Isusu: „Učenici rekoše Isusu: Reci nam kakvo je Carsko Nebesko. Isus im odgovori: Ono je nalik semenu gorušice, manje je od sveg ostalog semena. Ali, kada padne na obrađenu zemlju, iz njega niče velika grana i postaje utočište za ptice nebeske” (log. 20).

Paradoks je u tome što je carstvo svugde rasprostranjeno, a opet, toliko sićušno (poput zrna gorušičinog) da se lako *previđa*. Ono, zapravo, nije objekat u uobičajenom smislu reči, pa se ne može naći ni na nebu, ni u moru, ni na zemlji, pošto je bezdimenzionalno i nelokalizovano. Ali, tvrdi Tomin Isus, ono se može iskusiti, njega se može biti svestan, i to iskustvo rađa najpre uznemirenost, a potom divljenje i prestanak straha od smrti. Baš takvo tumačenje sugerise, mislim, i sledeća izreka: „Isus reče: Poznaj ono što je pred tvojim očima, i ono što je skriveno od tebe biće ti obznanjeno. Jer, ništa nije skriveno što neće biti obznanjeno” (log. 5). A nešto dalje: „Njegovi učenici upitашe ga: Kada će se desiti počinak mrtvih i kada će doći novi svet? On im odgovori: Ono što iščekujete je došlo, ali vi to ne znate” (log. 51). Reč je tu, dakle, o jednoj *ostvarenoj eshatologiji*, o nečemu što je već tu, pred nama, ali se zbog svoje bezdimenzionalnosti i posledične ‘skrivenosti’, takoreći gubi iz vida. Filozofskim rečnikom govoreći, reč je o imanenciji, a ne o transcendenciji. Otuda i Tomin Isus zagonetno tvrdi: „Mnogi su oko cisterne, ali niko u cisterni... Mnogi stoje na vratima, ali samotni su oni koji će ući u bračnu ložnicu (log. 74–75). Blaženi su samotni i odabrani, jer vi ćete pronaći Carstvo; jer vi iz njega dolazite, (i) ponovo ćete se tamo vratiti (log. 49)”.

Pa ipak, jasno je da je u fizičkom smislu izvor potrage, ali i uznemirenosti (i, najzad, samog divljenja) upravo Živi Isus oko koga je u Tominom, kao i u kanonskim jevanđeljima, satkan veo tajne, misterije, koja je onda povezana i sa misterijom Carstva božjeg. Ali tu odmah treba istaći i jednu važnu osobenost Tome u odnosu na sinoptičare, kao i druge ranohrišćanske dokumente poput Pavlovih pisama. Reč je, naime, o potpunom odsustvu gotovo bilo kakve hristologije. U jevanđelju iz Nag Hamadija nećemo, naime, pronaći narative o Isusovom raspeću, smrti, vaskrsenju, niti hristološke termine Sin Božji, Gospod, Spasitelj, Logos. Moguće je da autor ovog jevanđelja uopšte nije bio zainteresovan za tu vrstu hristologije, ili, pak, da ti teološki pojmovi nisu bili uobičajeni u vreme kada je nastajalo Tomino jevanđelje. Oni, možda, nisu ni bili poznati zajednici kojoj se njegov autor obraća. Ta druga pretpostavka podrazumevala bi onda i ranije datiranje samog jevanđelja. Odsustvo prepoznatljive hristologije otvorilo je, s druge strane, u *Tom* prostor za jednu vrlo originalnu sofilogiju (Davies, 1983: 82), pri čemu Isus, u svojim besedama učenicima i drugim sagovornicima, progovara kao nekakav *sophos* ili *jñani*, oličenje mudraca iz poznoantičkog, odnosno vedantinskog perioda. Taj mudrac, znalac je, štaviše, Živi Isus, jedan od sinova ‘živog Oca’, čije reči imaju posebnu težinu i značaj u zajednici: te reči nadživljavaju i samog istorijskog Isusa.

U više Tominih izreka nailazimo na pravi hermeneutički izazov odgonetanja tajne Živog Isusa, njegovog stvarnog identiteta. Nigde to nije eksplicitnije naglašeno nego u logionu 13:

„Isus reče svojim učenicima: Uporedite me i recite mi kome sam nalik. Simon Petar reče mu: Ti si nalik pravednom anđelu. Matej mu reče: Ti si nalik mudrom čoveku punom razumevanja. Toma mu reče: Gospodaru, moje usne neće uopšte biti u stanju da iskažu kome si nalik. Isus reče: Ja nisam tvoj gospodar, jer ti si pio, opio si se sa penušavog izvora koji sam odmerio. On ga uze k sebi, udalji se, reče mu tri reči. A kada se Toma vratio svojim drugovima, oni ga upitaše: Šta ti je Isus rekao? Toma im odgovori: Ako vam kažem jednu od reči koje mi je On rekao, vi ćete uzeti kamenje i baciti ga na mene; a iz kamenja će suknuti vatra i spržiti vas” (log. 13).

Tajna, dakle, ostaje skrivena pod pretnjom kamenovanjem što je, među Jevrejima Isusovog doba, bio vid surovog kažnjavanja bogohulnikâ, onih koji su načinili težak religijski prestup. Misterija Isusovog identiteta i porekla naglašena je i u nekim drugim izrekama. U Tominom jevanđelju ona kao da nadomešćuje mesijansku tajnu prisutnu u sinoptičkim jevanđeljima. Isus je, dakle, penušavi izvor, a samo Toma je, prema ovoj epizodi, uspeo da se na tom izvoru napoji. Međutim, nema puta ili tehnike pomoću kojih se dospeva tamo, jer je *tamo* naprosto uvek *tu*. Odgovor se nikad ne nalazi u umu, već u samom iskustvu. Um to ne saznaje, jer se ne pojavljuje u tome: on je uvek u prošlom i budućem, nikad u *sada i ovde* gde obitava Živi Isus. Otuda taj izvor nema ni uobičajenu prostorno-vremensku lokalizaciju. On je uvek u bezdimenzionalnom, pa tako ni ne stari, niti umire i ničim nije afektiran. U istorijskom, dualnom poretku stvari, taj lokus, taj centar je, pak, sam Isus. Iskorak ka Isusu je stoga i iskorak ka samome sebi, a važi i obratno, koliko god sve to paradoksalno izgledalo. Uostalom, i u kanonskim jevanđeljima Isus nedvosmisleno veli: „Ja i otac jedno smo” (Jn 10.30). Ovakvo negiranje dualnosti, dvojstva⁹, iskazano je i u sledećim Tominim logijama:

„Kada od dva napravite jedan i kada učinite da unutrašnje bude kao spoljašnje, a spoljašnje kao unutrašnje, i gore kao dole, i kada muško i žensko spojite u jedno, tako da muško ne bude muško a žensko (ne) bude žensko, kada stvorite oči umesto oka, i ruku umesto ruke, i stopalo umesto stopala, (i) lik umesto lika, tada ćete ući [u Carstvo] (log. 22).

Isus reče: Zašto perete pehar spolja? Zar ne shvatate da je onaj ko je stvorio unutrašnjost takođe i onaj koji je stvorio spoljašnost? (log. 89).

Isus reče: Kada od dva napravite jedno, postaćete sinovi Čoveka, i kada kažete: ‘Goro, pomeri se’, ona će se pomeriti (log. 106)”.

Upravo takav hermeneutički pristup potvrđuju i neke druge izreke u Tomi u kojima se naglašava važnost i imanentnost Isusovog prisustva *sada i ovde*.

9 Ne-dvojstvo (*advaita*, bukv. „ne dva”) je termin koji se upotrebljava u upanišadama (klasična vedanta) da označi upravo ovakvo negiranje dualnih distinkcija u kontekstu ideje o jedinstvenoj, nepodeljenoj i nedeljivoj stvarnosti.

Ovo ovde i sada nije momenat u vremenu, jer nema početka ni kraja. Ovo *sada* je jedino *sada* koje postoji. I to je onaj domen u kojem boravi Živi Isus. Iskustvo Živog Isusa se stoga postavlja kao test realnosti, kao „neprolazni prolaz” putem kojeg se stupa u Carstvo božje. Upravo u tom kontekstu bi trebalo sagledavati i čitav niz logija u *Jevanđelju po Tomi* u kojima se Isus neposredno predstavlja svojim sledbenicima kao jedno živo prisustvo (cf. „život, put i istina” u Jn 14.6):

„Isus reče: Posmatrajte Živoga dokle god živite, da ga ne biste posle smrti uzaludno tražili (59).

Oni rekoše Hristosu: Reci nam ko si Ti da bismo mogli verovati u Tebe. On im odgovori: Vi iskušavate lice neba i zemlje, a onoga ko je pred vašim licem niste poznali, i ne umete da iskušate ovaj trenutak (91).

Isus reče: Kada ugledate njega koji ne beše rođen od žene, padnite ničice pred njim i obožavajte ga: On je vaš Otac (15).

Isus reče: Ko god je meni blizu, taj je blizu vatre; ko god je daleko od mene, taj je daleko od Carstva (82).

Isus reče: Ko god pije sa mojih usana postaće kao ja, a ja ću postati on, i skrivene stvari biće mu obznanjene (108)”.

Nema, dakle, razlike i granice između mene i tebe, moga i tvoga, jer sve to je, u krajnjoj liniji – jedno, jedino. Prisetimo se ovde znamenitog sufijskog učitelja iz Andaluzije Ibn Arabija (1165–1240) koji je poznat po sličnoj proklamaciji: „Na nivou šerijata [zakona] moje je moje, i tvoje je tvoje. Na nivou tarikata [bratstva], moje je tvoje i tvoje je moje. Na nivou istine [*hakika*] nema ni mene ni tebe, a na nivou *marifeta* [najviše spoznaje] – nema ni mene, ni tebe”. A komentarišući hadis *Rasul*, drugi sufijski mistik, Avhad al-din Baljani (13.v.) navodi reči verovesnika Muhameda: „Ko god poznaje sebe, poznaje Gospoda”. Isto tako: „Poznao sam Gospoda kroz Gospoda” (Balyani 2011). U *Kuranu* se, pak, slična misao formuliše na sledeći način: „Jer mi smo njemu bliži od vratne žile kucavice” (50:16). Na ovakvu ideju nailazimo, opet, i u delima znamenitih mističara Istoka i Zapada, poput Rumija („Tragao sam za sobom i našao samo Boga; tragao sam za Bogom i našao samo sebe”) ili Majster Ekharta („Okolo kojim vidim Boga je oko kojim Bog vidi mene”).

U Tominog jevanđelju Isusov stvarni identitet se predstavlja kao predmet misterije čije je proziranje ravno odgonetanju tajne Carstva božjeg:

„Isus reče: Ja svoje tajne govorim onima [koji su dostojni mojih] tajni. Neka tvoja leva (ruka) ne zna šta radi desna (ruka). (log. 62)

Isus reče: Ja ću vam dati ono što oko nije videlo i što uho nije čulo i što ruka nije dotakla i (što) nije izniklo u srcu čovekovom (log. 17).

Njegovi učenici upitaše: Kada ćeš nam se otkriti i kada ćemo te videti? Isus odgovori: Kada skinete odeću bez stida i stavite je pod noge poput male dece i gazite po njoj, [tada ćete ugledati] Sina Živog (Oca) i nećete se plašiti (log. 37).

Njegovi učenici upitaše ga: Ko si ti da nam govoriš ove stvari? [Isus im odgovori]: Iz onoga što vam govorim vi ne znate ko sam ja, ali vi ste postali nalik Jevrejima, jer oni vole drvo (a) mrze njegov plod, vole plod (a) mrze drvo (log. 43).

Njegovi učenici rekoše mu: Dvadeset četiri proroka govorili su u Izraelu, i svi su govorili o Tebi. On im odgovori: Zanimarili ste Živoga koji je pred vama, a govorili ste o mrtvima (log. 52).

Isus reče: Tražite i pronaći ćete, ali one stvari koje ste me tada pitali nisam vam rekao; sada želim da ih kažem, ali vi za njih ne pitate (log. 92)."

Za potpuno prihvatanje tog živog prisustva potrebno je, međutim, jedno posebno stanje svesti koje je svojstvenije maloj deci: to je jasnoća čistog iskustva bez paralelnog ili naknadnog ometanja individualnog ega; kao neka vrsta drugog detinjstva. Jedino tako se, mislim, mogu objasniti Isusove poruke učenicima u kojima se mentalno stanje deteta ističe kao preduslov za ulazak u Carstvo božje:

„Isus ugleda decu koja su sisala. On reče svojim učenicima: Ova deca što sisaju nalik su onima koji ulaze u Carstvo. Oni ga upitaše: Hoćemo li mi onda, budući da smo deca, ući u Carstvo? (22) Isus reče: Čovek star mnogo dana neće oklevati da upita detence od sedam dana o mestu Života, i on će živeti. Jer, mnogi koji su prvi postaće poslednji i oni će postati jedan jedini (4). Isus reče: Od Adama do Jovana Krstitelja, među onima koje su rodile žene nema uzvišenijeg od Jovana Krstitelja, tako da njegove oči neće biti uništene. Ali, ja sam rekao da će svaki među vama koji postane nalik detetu spoznati Carstvo, i on će postati uzvišeniji od Jovana” (46).

Zbivanja zanimaju dete uglavnom samo dok traju, tako da je sasvim malo dete, po pravilu, potpuno prisutno u sadašnjem trenutku i ono tom prilikom ne podleže nikakvim ometanjima usled paralelnih refleksija o prošlosti i budućnosti. U tom smislu ne dolazi ni do kakvog mentalnog „kontaminiranja”, stvaranja „unutrašnje buke” koja bi eventualno odvojila detetovu pažnju od pune, svesne prisutnosti u *sada i ovdje*. Poznato je iz dečje psihologije da po rođenju i u prvim mesecima svoga života, mala deca ne prave sasvim jasnu razliku između sebe i sveta oko sebe. Tek kroz proces socijalizacije dete postepeno nauči da sebe identifikuje sa svojim telom i da se mentalno odvoji od drugih aspekata svoje svesti (spoljašnjeg ne-ja). Razlika između spoljašnjeg i unutrašnjeg tu je, međutim, još uvek maglovita. I jedno i drugo se doživljava kao da pripada jedinstvenom, nedvojstvenom i kontinuiranom polju iskustva. Upravo putem naučenog vida odnošenja prema svetlu oko sebe, to jedinstveno iskustvo deteta fragmentira se u personalizovani, lični, individualni doživljaj i svesnost. Deo tog novog iskustva je, svakako, izmenjena percepcija ne samo subjekta i objekta, nego i vremena, prostora i kauzaliteta.

Najzad, istakli bismo u ovom kontekstu i one fragmente u *Jevanđelju po Tomi* gde se Isusov pravi *locus* određuje kao izvor primordijalne Svetlosti. Evo tih odlomaka:

„Njegovi učenici rekoše: Pokaži nam mesto gde se nalaziš, jer neophodno nam je da ga pronađemo. On im odgovori: Ko god ima uši neka sasluša. Unutar čoveka od svetlosti nalazi se svetlost i on osvetljava čitav svet. Kada on ne sija, vlada tama (log. 24).

Isus reče: Ako vas upitaju: ‘Odakle dolazite?’, odgovorite im: ‘Došli smo iz Svetlosti, gde je Svetlost postala kroz sebe samu. Ona [je stala] i pokazala se u njihovom obličju.’ Ako vam kažu: ‘(Ko) ste vi?’, recite: ‘Mi smo njegovi sinovi i odabrani Živog Oca.’ Ako vas upitaju: ‘Koji je znak vašeg Oca u vama?’, recite im: ‘To je pokret i spokoj’ (log. 50).

Isus reče: Ja sam Svetlost koja je iznad svih njih, ja sam Sve, Sve je poteklo od mene i Sve je došlo k meni. Odlomite (komad) drveta, ja sam tu; podignite kamen, i naći ćete me tu (log. 77).

Isus reče: Likovi su vidljivi čoveku, a Svetlost koja je u njima skrivena je u Liku Svetlosti Očeve. On će se pokazati, a njegov Lik skriva njegova Svetlost (log. 83).¹⁰

Svetlost o kojoj govori Tomin Isus je samoosvetljujuća i ona postaje ‘kroz sebe samu’. Ona je nešto poput Sopstva, Atmana, opisanog u hinduističkim svetim spisima. Tako, na primer, u *Mandukja upanišadi* nailazimo na sledeći opis najvišeg stanja svesti: „Četvrto stanje je Atman u svom čistom obliku: probuđeni život vrhovne svesti. To nije ni unutrašnja ni spoljna svest, ni polusvest, ni svest koja spava, ni svest ni ne-svest. To je Atman, Duh lično, koji se ne može videti ni dodirnuti, koji je iznad svih razlika, izvan misli, neiskaziv. U jedinstvu s njim je vrhunski dokaz njegovog postojanja. On je kraj razvoja i nedvojstva. On je mir i ljubav” (The Upanishads 1979: 83).

Na sličan način, Tomin Isus opisuje znak Oca u svojim sledbenicima: „To je pokret i spokoj”. I dok je energija pokret, vibracija, spokoj je mir u koji se sva ta aktivnost na kraju povlači i iz njega se opet pokreće u neku novu delatnost. Hinduistički *jñani*, ostvareno, probuđeno biće, u stanju je da neprekidno boravi u tom spokoju, da se, štavši s njim identifikuje: „U jedinstvu s njim je vrhunski dokaz njegovog postojanja”. Videli smo da se sličan iskaz može čuti i od Isusa, kako u kanonskim jevanđeljima, tako i u *Tomi*.¹⁰ Iz takvog stanja svesti proizašle su onda i velike proklamacije (*mahāvākya*) koje predstavljaju kulminaciju tog iskustva u tradiciji vedante, kao što su *Aham Brahmasmi* (Ja sam Brahman), *Tat tvam asi* (Ti si to) ili mantra *Soham* (Ja sam to). Na sličan način i u Tominom jevanđelju pitanje – ko je Isus – za sobom povlači i prateću dilemu: ko sam ja? Ili – šta je to Hristos u meni? Jedan od najupečatljivijih odgovora na takva pitanja pružen je, još dosta davno, u Hebrejskoj Bibliji, gde se, prema knjizi *Izlazak* (3.14), Bog na sledeći način obznanjuje svom narodu: „Ja sam Onaj što jeste” (heb. *ehjeh ašer ehjeh*).

III

Prema Tominom jevanđelju, Carstvo božje nema ni početka ni kraja, niti je vezano za prostor-vreme. Ono je bezdimenzionalno, manje od zrna gorušičinog (više je nalik na elementarnu česticu, npr. foton), pa ipak, ono obuhvata

10 „Ja i otac jedno smo” (Jn 10.30); „Ko god pije sa mojih usana postaće kao ja, a ja ću postati on, i skrivene stvari biće mu obznanjene” (log. 108).

sve što jeste. O njemu se može imati svest, ali se ono ne može umno sagledati, jer i sam um potiče iz tog izvora, iako ga ne može idejno koncipirati. Carstvo je tu pred nama, u nama, sa nama; treba ga, međutim, prepoznati, iskusiti, za njega se probuditi. Ali čim o tome počne da se razmišlja, ono već izmiče, jer usne to ne mogu da iskažu (log. 13). S druge strane, Carstvo je i sam Isus, a Isus je nekakav pralik svojih sledbenika, čije je zajedničko poreklo u Svetlosti (otuda je tu, mislim, prikladna metafora fotona).

Tomin Živi Isus je prisutan u svakom živom biću: ima ga, štaviše, u drvetu, ali i pod kamenom (log. 77). On doista predstavlja „svima sve” (1 Kor 9.22). Tražiti Carstvo i Isusa van sebe, znači biti zarobljen, vezan samo za spoljašnju religijsku praksu – post, molitvu, davanje milostinje (log. 14). Utonuli u opažanje objekata i prepušteni samo svojim mislima i predrasudama, svom egu, učenici to ne mogu do kraja da shvate – kako u *Tomu*, tako ni u sinoptičkim jevanđeljima. A upravo takve misli i predrasude, očekivanja, zaklanjaju, prigušuju Svetlost, Izvor koji je u osnovi svekolike stvarnosti. Taj Izvor jeste, zapravo, sama realnost (jedino što je nepromenljivo u svetu promena) i treba se samo probuditi za tu vrstu uvida. Ili, Tominom rečnikom, prepoznati ono što je pred očima, da bi se otkrilo ono što je skriveno (log. 5). Jer, uostalom, ono što tražiš jeste ono što traži (Franja Asiški).

Nakon takvog probuđenja, život i dalje teče uobičajenim tokom, ali dolazi do promene perspektive, neke vrste izmene „frekvencije” u prijemu iskustva. Problem s kojim se um tu susreće je što to ne može da se objasni, već treba da se doživi, a reč je tu doista o jednom unikatnom iskustvu. Put je to od uslovljenog uma ka bezuslovnoj svesti, svesti o ‘Carstvu.’ Tajanstveno neizrecivo razumevanje i ništa više, kako bi sam Buda ravnodušno rekao. Prepoznavanje naše prave prirode i boravak u tome. Kraj osećaja manjkavosti, nedostatnosti. Praznina koja je punina, početak koji je kraj ali i večnost, samo trajanje. ‘Živi Isus’, koji je realnost, predstavlja se sam sebi u ljudima. Sve to, dakako, za posledicu ima i prestanak straha od smrti, konačnosti, što je najveći izazov za fragmentisani ego, koji sebe jednostavno ne vidi kao deo Carstva, pa se zapliće u lavirint individualnih i prolaznih imena i oblika.

Tomina ekstremna hermeneutika je *hermeneia* vrhunske stvarnosti, proizišla iz potrebe da se razotkrije velika misterija, duboko utkana u strukturu onog poretka stvari koji obelodanjuje ‘Živi Isus’. Autentično tumačenje Isusovih poruka zabeleženih u Tominom jevanđelju može otuda dati samo onaj ko ih je prethodno proživeo u vlastitom iskustvu.

Literatura

- Balyani, A. (2011). Know Yourself: An Explanation of the Oneness of Being. Transl. Cecilia Twinch. Beshara Publications.
- Bauer, W. (1979). Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity. Fortress Press.
- Broek, R. (2013). Gnostic Religion in Antiquity. Cambridge U.P.
- De Conick, A. (1996). Seek to See Him: Ascent and Vision Mysticism in the Gospel of Thomas. Leiden. Brill.

- Denzey-Lewis, N. (2014). A New Gnosticism: Why Simon Gathercole and Mark Goodacre on the Gospel of Thomas Change the Field. *JNTS*, vol. 36, no. 3 (2014): 240–250.
- Dillon, M. J. (2016). Gnosticism Theorized: Major Trends and Approaches to the Study of Gnosticism. In DeConick, A. Religion: Secret Religion. MacMillan.
- Goodacre, M. (2012). Thomas and the Gospels. Eerdmans.
- Gathercole, S. (2012). The Composition of the Gospel of Thomas. Cambridge U.P.
- Jevanđelje po Tomi (1992). Gnostički tekstovi. Alef. Gradac.
- Jonas, H. (1993). Gnosis und spätantiker Geist vol. 2:1–2. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht.
- King, K. (2005). What is Gnosticism? Harvard University Press.
- Korzybski, A. (1995). Science and Sanity: An Introduction to Non-Aristotelian Systems and General Semantics. Institute of General Semantics. New York.
- Kur'an s prevodom (1412 h.). Prev. B. Korkut, Medina.
- Labib, Pahor, ed. (1956). Coptic Gnostic Papyri in the Coptic Museum at Old Cairo. (Vol. 1, plates 80–99). Cairo: Government Press.
- Patterson S. et al. (2011). The Fifth Gospel. London. T&T Clark.
- Rudolph, K. (1987). Gnosis: The Nature & Structure of Gnosticism. Harper & Row.
- The Upanishads (1979). Transl. by Juan Mascaro. Penguin Classics.
- Uro, R. (2003). Thomas: Seeking the Historical Context of the Gospel of Thomas. London. T&T Clark.
- Vukomanović, Milan (2007). Svet Tominog jevanđelja. Beograd. Čigoja štampa.
- Vukomanović, Milan (1993). An Inquiry into the Origin and Transmission of the Gospel of Thomas. University of Pittsburgh, Pittsburgh, PA.
- Williams, M. (1996). Rethinking Gnosticism: An Argument for Dismantling a Dubious Category. Princeton U. P.

Primljeno: 23.08.2019.

Odobreno: 27.09.2019.

Milan Vukomanović

Extreme Hermeneutics of Thomas' Gospel

Abstract: The main thesis of this article is that an appropriate interpretation of the Gospel of Thomas, one of the most important and most enigmatic non-canonical documents of Early Christianity, has not been thoroughly carried out without accepting a unique hermeneutical challenge of its pseudonymous author directed to his readers and followers. A true response to this interpretative challenge is a unique „extreme hermeneutics”, because in the incipit of the Gospel of Thomas, its appropriate interpretation has been announced as the matter of life and death. Therefore, a sort of verbal

„distortion”, a meta-linguistic transformation or commitment to paradox appears as a mysterious key to revelation, i.e. as a way to reveal a great mystery deeply embedded in the structure of reality manifested by the ‘Living Jesus’. Like the Buddhist (Rinzai) Zen masters, who applied the koans in their practice, Thomas’ Jesus *did* something with his words. His profound, paradoxical proclamations perform a distinct performative-soteriological function, an effect partly produced by canonical gospels through their meta-linguistic techniques, such as miracles or ‘signs’. Finally, the author has pointed out the parallels with some other philosophical and religious teachings (Zen Buddhism, Advaita Vedanta, etc.) in which the Thomasine experience of awakening, i.e. the insight into the true character of a unique and indivisible nature of ultimate reality, has also been emphasized.

Key words: Gospel of Thomas, Gnosticism, Early Christianity, hermeneutics